

कुटुंबसंस्था आणि कुटुंबाचे बदलते स्वरूप

रसाळ अर्चना मुरलीधर

संशोधक विद्यार्थिनो, बलभोम महाविद्यालय, बीड.

प्रस्तावना :

मनुष्य हा समाजप्रिय प्राणी आहे. समाजामध्ये स्त्री व पुरुष असा नैसर्गिक लैंगिक भेद असतो. स्त्री व पुरुष हे समाज मान्यतेतून भावी पिढ्याच्या निर्मितीच्या हेतूने एकत्र बंधनात येतात त्यास विवाह असे म्हणतात. यातून प्रजोत्पादन होते. प्रजोत्पादक स्त्री व पुरुष म्हणजे आई व वडील होते. आई वडील त्यांची मुले व नातेसंबंधी यांचा मिळून जो समूह बनतो त्यास कुटुंब असे म्हणतात. जन्म, वाढ (विकास) व मृत्यु असे चक्र या कुटुंबात सुरू राहते त्यास कुटुंबसंस्था असे म्हणतात. एका कुटुंबाचा आर्थिक संबंध दुसऱ्या कुटुंबाशी येतो आणि सहकार्याची एक साखळी बनते. यातून रोजगारधर्म व कुटुंबविकास होतो व एक समाजजीवन सुरू होते. कुटुंबसंस्था ही एक सामाजिक संस्था आहे. कुटुंबास एक सामाजिक समूह, एक सामाजिक घटक, एक मंडळ, एक संघटन आणि एक सामाजिक व्यवस्थामुद्धा मानले जाते. प्रजोत्पादन, संगोपन, एकमेकांच्या गरजांची सहकार्याने पूर्तता करणे हे कुटुंबसंस्थेचे कार्य आहे. यात संस्कृतीची जपणूक व भावी पिढ्यांवर आदर्श संस्कार करणे याचा समावेश असतो. कुटुंबामध्ये सभासदांचे व्यवहार नियमितपणे करणे, एकमेकांशी कसे वागावे याची दिशा दाखविणे हे फार महत्वाचे असते. म्हणजेच कुटुंबाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी व्यवस्थापन व नियोजन हे कुटुंबसंस्थेचे कार्य असे म्हणता येईल. काळाच्या ओघामध्ये वैचारिक मतभिन्नतेतून कुटुंबसंस्थेचे स्वरूप बदलतांना दिसूत येते.

कुटुंबसंस्थेची रचना :

- (१) प्रथम आई वडील मुलांचे संगोपण करतात.
- (२) आई वडील वयोमानानुसार थकतात त्यांचा सांभाळ नंतर त्यांच्या वडीलांना करावा लागतो.
- (३) आई वडीलांच्या मृत्यूनंतर त्यांचा सांभाळ त्यांची मुले करतात.
- (४) एकोकडे या मुलांच्या पिढीचा असाच रचना त्रिकोण सुरू झालेला असतो.

कुटुंबाचे विभिन्न प्रकार :

भारतीय कुटुंबसंस्थेमध्ये कुटुंबाचे अनेक प्रकार आढळून येतात.

- (१) संयुक्त कुटुंब
- (२) विभक्त कुटुंब
- (३) पितृसत्ताक कुटुंब
- (४) मातृसत्ताक कुटुंब
- (५) एकाविवाही कुटुंब
- (६) वहाविवाही कुटुंब

कुटुंब व्यवस्थापन :

वडीलोपार्जित संपदा संरक्षण व कुटुंबातील सभासदांच्या आर्थिक, सामाजिक, वैचारिक विकासाच्या दृष्टीने केलेली आखणी म्हणजे कुटुंब होय. याचा परिसराशी किंवा इतर कुटुंबाशीही संबंध येतो. निवास, कला व गरजा यांचाही विचार यात करावा लागतो. कुटुंबरक्षण, वर्धन व संतुलन ही मुख्य उद्दिष्टे यामागे असतात.

कोणतेही कुटुंब म्हटले की, त्यात पुढील सर्व घटकांचा समावेश होतो. १) निवास २) वडीलोपार्जित अस्थायी व स्थायी मालमत्ता ३) मुख्य पुरुष वा मुख्य स्त्री ४) मुले, मुली व इतर नातेवाईक ५) या कुटुंबसदस्यांचा व्यवसाय व मिळकत ६) सदस्यांचा स्वभाव, इतरांशी असणारे संबंध इत्यादी सर्व घटकांचा एकमेकांवरील परिणाम अपेक्षित असतो.

कुटुंबाचे बदलते स्वरूप : कुटुंबसंस्था ही एक सामाजिक संस्था आहे. प्रत्येक सामाजिक संस्थेत बदल होत असतात. त्यानुसार भारतीय कुटुंबातही अलोकडील काळात महत्त्वपूर्ण बदल झालेले आहेत.

- (१) औद्योगिकीकरण

कुटुंबसंस्था आणि कुटुंबाचे बदलते स्वरूप

रसाळ अर्चना मुरलीधर

संशोधक विद्यार्थिनी, बलभीम महाविद्यालय, बीड.

प्रस्तावना :

मनुष्य हा समाजप्रिय प्राणी आहे. समाजामध्ये स्त्री व पुरुष असा नैसर्गिक लैंगिक भेद असतो. स्त्री व पुरुष हे समाज मान्यतेतून भावी पिढ्याच्या निर्मितीच्या हेतूने एकत्र बंधनात येतात त्यास विवाह असे म्हणतात. यातून प्रजोत्पादन होते. प्रजोत्पादक स्त्री व पुरुष म्हणजे आई व वडील होते. आई वडील त्यांची मुले व नातेसंबंधी यांचा मिळून जो समूह बनतो त्यास कुटुंब असे म्हणतात. जन्म, वाढ (विकास) व मृत्यु असे चक्र या कुटुंबात सुरू राहते त्यास कुटुंबसंस्था असे म्हणतात. एका कुटुंबाचा आर्थिक संबंध दुसऱ्या कुटुंबाशी येतो आणि सहकार्याची एक साखळी बनते. यातून रोजगारधर्म व कुटुंबविकास होतो व एक समाजजीवन सुरू होते. कुटुंबसंस्था ही एक सामाजिक संस्था आहे. कुटुंबास एक सामाजिक समूह, एक सामाजिक घटक, एक मंडळ, एक संघटन आणि एक सामाजिक व्यवस्थासुद्धा मानले जाते. प्रजोत्पादन, संगोपन, एकमेकांच्या गरजांची सहकार्याने पूर्तता करणे हे कुटुंबसंस्थेचे कार्य आहे. यात संस्कृतीची जपणूक व भावी पिढ्यांवर आदर्श संस्कार करणे याचा समावेश असतो. कुटुंबामध्ये सभासदांचे व्यवहार नियमितपणे करणे, एकमेकांशी कसे वागावे याची दिशा दाखविणे हे फार महत्त्वाचे असते. म्हणजेच कुटुंबाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी व्यवस्थापन व नियोजन हे कुटुंबसंस्थेचे कार्य असे म्हणता येईल. काळाच्या ओघामध्ये वैचारिक मतभिन्नतेतून कुटुंबसंस्थेचे स्वरूप बदलतांना दिसूत येते.

कुटुंबसंस्थेची रचना :

- (१) प्रथम आई वडील मुलांचे संगोपन करतात.
- (२) आई वडील वयोमानानुसार थकतात त्यांचा सांभाळ नंतर त्यांच्या वडीलांना करावा लागतो.
- (३) आई वडीलांच्या मृत्यूनंतर त्यांचा सांभाळ त्यांची मुले करतात.
- (४) एकोकडे या मुलांच्या पिढीचा असाच रचना त्रिकोण सुरू झालेला असतो.

कुटुंबाचे विभिन्न प्रकार :

भारतीय कुटुंबसंस्थेमध्ये कुटुंबाचे अनेक प्रकार आढळून येतात.

- (१) संयुक्त कुटुंब
- (२) विभक्त कुटुंब
- (३) पितृसत्ताक कुटुंब
- (४) मातृसत्ताक कुटुंब
- (५) एकाविवाही कुटुंब
- (६) वहाविवाही कुटुंब

कुटुंब व्यवस्थापन :

वडीलोपार्जित संपदा संरक्षण व कुटुंबातील सभासदांच्या आर्थिक, सामाजिक, वैचारिक विकासाच्या दृष्टीने केलेली आखणी म्हणजे कुटुंब होय. याचा परिसराशी किंवा इतर कुटुंबाशीही संबंध येतो. निवास, कला व गरजा यांचाही विचार यात करावा लागतो. कुटुंबरक्षण, वर्धन व संतुलन ही मुख्य उद्दिष्ट्ये यामागे असतात.

काणतेही कुटुंब म्हटले की, त्यात पुढील सर्व घटकांचा समावेश होतो. १) निवास २) वडीलोपार्जित अस्थायी व स्थायी मालमत्ता ३) मुख्य पुरुष वा मुख्य स्त्री ४) मुले, मुली व इतर नातेवाईक ५) या कुटुंबसदस्यांचा व्यवसाय व मिळकत ६) सदस्यांचा स्वभाव, इतरांशी असणारे संबंध इत्यादी सर्व घटकांचा एकमेकांवरील परिणाम अपेक्षित असतो.

कुटुंबाचे बदलते स्वरूप : कुटुंबसंस्था ही एक सामाजिक संस्था आहे. प्रत्येक सामाजिक संस्थेत बदल होत असतात. त्यानुसार भारतीय कुटुंबातही अलीकडील काळात महत्वपूर्ण बदल झालेले आहेत.

- (१) औद्योगिकीकरण